

بررسی تطبیقی مدخل توبه در دایرةالمعارف قرآن لیدن و علوم و معارف قرآن

مهدی پسندی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵

چکیده

توبه به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین در اسلام، جایگاهی ویژه در تعالیم دینی دارد و از همین رو در منابع دانشنامه‌ای معتبر، از جمله دایرةالمعارف قرآن لیدن و دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن، به صورت جامع بررسی شده است. این دو منبع، با وجود اشتراک در موضوع، به دلیل تفاوت در رویکرد و مخاطبان، تبیین‌های متفاوتی از مفهوم توبه ارائه می‌کنند. پژوهش حاضر با هدف مقایسه مدخل «توبه» در این دو دایرةالمعارف، به تحلیل ابعاد زبانی، تاریخی، فقهی و اخلاقی این مفهوم پرداخته و موضوعاتی همچون تعاریف، واژگان مرتبط، شرایط پذیرش توبه، آثار و پیامدهای آن، توبه پیامبران، مفهوم کفاره، توبه نصوح، ساختار مدخل‌ها و جایگاه توبه در نظام فکری اسلام را بررسی کرده است. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعه تطبیقی منابع است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دایرةالمعارف قرآن لیدن با رویکردی تاریخی - انتقادی و تأکید بر تحلیل‌های زبانی و تطبیقی، بیشتر برای مخاطبان تخصصی مناسب است؛ در حالی که دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن با رویکردی فقهی - اخلاقی و تمرکز بر ابعاد عملی و تربیتی در چارچوب تعالیم شیعی، برای طیف گسترده‌تری از مخاطبان قابل استفاده است. در عین حال، هر دو منبع «بازگشت» را جوهره اصلی مفهوم توبه می‌دانند؛ با این تفاوت که تمایز اصلی میان آن‌ها در روش‌شناسی و هدف‌گذاری پژوهشی نمود می‌یابد.

واژگان کلیدی: دایرةالمعارف قرآن لیدن، مرکز علوم و معارف قرآن، اوری روبین، مهدی احمدپور، شرایط توبه، آثار و پیامدهای توبه.

۱. دانش‌پژوه سطح چهار، تفسیر و علوم قرآنی، مؤسسه آموزش عالی ائمه اطهار (ع)، قم، ایران.

مقدمه

توبه یکی از مفاهیم بنیادین در اسلام است که نه تنها در بُعد معنوی و اخلاقی زندگی مسلمانان جایگاهی ویژه دارد، بلکه در نظام حقوقی، اجتماعی و حتی سیاسی این دین نیز نقشی برجسته ایفا می کند. در متون اسلامی، از جمله قرآن کریم، احادیث نبوی و آثار فقهی، توبه به مثابه فرآیندی تحول آفرین معرفی شده است که انسان را از گناه به سوی پاکی و تقرب الهی هدایت می کند؛ چنان که برخی مفسران در ذیل آیه ﴿تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا﴾ (تحریم: ۸)، توبه نصوح را توبه‌ای خالصانه دانسته‌اند که انسان را از آلودگی گناه جدا می سازد و به سوی طاعت و پاکی بازمی گرداند (طبرسی، ۱۴۰۸ق: ۷۸/۱۰-۷۷). این مفهوم، که در آیاتی همچون ﴿وَتَوْبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ (نور: ۳۱) به صراحت مورد تأکید قرار گرفته، نشان دهنده اهمیت توبه در اصلاح فرد و جامعه است. از این منظر، توبه صرفاً عملی شخصی نیست، بلکه ارزشی جمعی نیز به شمار می آید که می تواند پیوندهای اجتماعی را تقویت کند و از انحطاط اخلاقی جلوگیری نماید. از این رو، بررسی این مفهوم در منابع مرجع علمی، از جمله دایرةالمعارف‌ها، از منظرهای گوناگون اهمیت دارد.

منابع دانشنامه‌ای، به عنوان ابزارهایی برای انتقال دانش دینی و تحلیل مفاهیم اسلامی، نقشی اساسی در تبیین و تعمیق فهم این موضوعات ایفا می کنند. این منابع، با گردآوری دیدگاه‌های مختلف و ارائه نظام مند آن‌ها، به مخاطبان، اعم از پژوهشگران، دانشجویان و عموم مؤمنان، کمک می کنند تا با ابعاد گوناگون یک مفهوم آشنا شوند. در این میان، دایرةالمعارف قرآن لیدن و دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن دو اثر مرجع و برجسته‌اند که هر یک با رویکردی خاص به تبیین مفهوم توبه پرداخته‌اند. بررسی تطبیقی این دو منبع می تواند تفاوت‌های روش شناختی، فرهنگی و دینی در ارائه مفاهیم اسلامی را آشکار سازد و امکان درک دقیق تر زوایای گوناگون این موضوع را برای خواننده فراهم آورد.

دایرةالمعارف قرآن لیدن، که به دست گروهی از پژوهشگران غربی و با رویکردی آکادمیک و تاریخی - انتقادی تدوین شده، یکی از جامع ترین آثار در حوزه مطالعات

قرآنی است. این مجموعه چندجلدی، که برای مخاطبان بین‌المللی و به‌ویژه پژوهشگران حوزه ادیان و اسلام‌شناسی طراحی شده، بر تحلیل زبانی، تاریخی و تطبیقی مفاهیم قرآنی تمرکز دارد. این منبع می‌کوشد با نگاهی علمی و بی‌طرفانه، ریشه‌ها، تحولات و کاربردهای مفاهیمی همچون توبه را در بسترهای تاریخی و فرهنگی مختلف بررسی کند. برای نمونه، در این دایرة المعارف، توبه ممکن است نه تنها از منظر دینی، بلکه در مقایسه با مفاهیم مشابه در ادیان دیگر نیز مورد توجه قرار گیرد.

در مقابل، دایرة المعارف علوم و معارف قرآن، که در مجموعه‌های وابسته به حوزه علمیه قم، یعنی پژوهشگاه قرآن دفتر تبلیغات، و با نگرشی شیعی تهیه شده، رویکردی متفاوت دارد. این منبع، که با هدف تعمیق معرفت دینی و ارائه راهکارهای عملی برای زندگی مؤمنانه تدوین شده است، بر تفاسیر شیعی، روایات معصومان علیهم‌السلام و جنبه‌های تربیتی و اخلاقی توبه تأکید می‌کند. مخاطبان اصلی این اثر، مؤمنان شیعه و پژوهشگران حوزوی‌اند که در پی فهمی عمیق‌تر از تعالیم اسلامی در چارچوب مکتب تشیع هستند. با وجود اشتراک این دو منبع در پرداختن به مفهوم توبه، تفاوت‌های آشکار در خاستگاه، اهداف، روش‌شناسی و مخاطبان آن‌ها، به ارائه‌های متفاوتی از این مفهوم انجامیده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی تطبیقی مدخل «توبه» در این دو دایرة المعارف، به تحلیل جنبه‌های گوناگونی از جمله تعریف و ماهیت توبه، واژگان مرتبط، وجوب و عمومیت آن، شرایط پذیرش، آثار و پیامدها، توبه پیامبران، مفهوم کفاره، توبه نصوح، ساختار و سازمان‌دهی مدخل‌ها، جایگاه توبه در نظام فکری اسلام، روش‌شناسی تدوین و نقاط قوت و ضعف هر منبع می‌پردازد. این بررسی، افزون بر آشکار ساختن تفاوت‌های محتوایی و ساختاری دو اثر، نقش آن‌ها را در انتقال دانش دینی به مخاطبان مختلف روشن می‌سازد.

ضرورت این پژوهش از آن جهت است که با وجود تحقیقات متعدد درباره مفهوم توبه در قرآن و منابع اسلامی، تاکنون مقایسه تطبیقی این مفهوم در دو منبع مرجع و اثرگذار، یعنی دایرة المعارف قرآن لیدن و دایرة المعارف علوم و معارف قرآن، انجام نشده است. بررسی تطبیقی این دو منبع، از یک سو خلأ موجود در مطالعات دانشنامه‌ای را پر

می‌کند و از سوی دیگر، تفاوت‌های روش‌شناختی شرق‌شناسانه و حوزوی را نشان می‌دهد؛ تفاوتی که شناخت آن برای ارزیابی اعتبار علمی و کاربردی این آثار ضروری است. افزون بر این، چنین تحلیلی می‌تواند پژوهشگران قرآنی را در انتخاب رویکرد مناسب برای مطالعات آتی یاری رساند و به فهم بهتر جایگاه توبه در نظام فکری اسلام از منظرهای گوناگون کمک کند.

۱. پیشینه پژوهش

بر اساس جست‌وجوی انجام‌شده، درباره توبه، مفهوم، مراتب و جایگاه آن پژوهش‌های متعددی نگاشته شده است؛ اما درباره بررسی تطبیقی توبه، تنها یک پایان‌نامه و چند مقاله محدود وجود دارد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. پایان‌نامه «بررسی تطبیقی توبه در قرآن و تورات، با تکیه بر جایگاه توبه، شرایط و اقسام توبه» نوشته زهرا عظیمی، با راهنمایی کیوان احسانی و مشاوره محمدرضا قاسمی، در سال ۱۳۹۳ در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اراک دفاع شده است. این پژوهش موضوع توبه را در قرآن و تورات بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که بیان قرآن از جامعیت بیشتری برخوردار است؛ در حالی که در تورات، این موضوع بیشتر در ضمن بیان قوانین قربانی مطرح شده است. همچنین در زمینه شرایط انجام و تحقق توبه، تفاوت‌های اساسی میان این دو متن وجود دارد که به مراحل توبه مربوط می‌شود.

۲. مقاله «مقایسه تطبیقی توبه در قرآن و اوستا» نوشته ابراهیم فلاح و سید صفیه میرحسینی است که در شماره ۸ فصلنامه مطالعات قرآنی، در زمستان ۱۳۹۰ منتشر شده است. این پژوهش با بررسی ۱۲ متن اوستایی و ۲۳ آیه قرآنی، اشتراکاتی مانند تأکید بر پشیمانی قلبی و تفاوت‌هایی همچون نقش واسطه‌گری روحانیون در آیین زرتشت را شناسایی کرده است. هرچند نویسندگان وجوه زبانی و اصطلاحی توبه را به‌درستی تحلیل کرده‌اند، به بازتاب این مفاهیم در منابع ثانویه، از جمله دانشنامه‌ها، توجهی نداشته‌اند.

۳. مقاله «بررسی تطبیقی دیدگاه‌های ابوطالب مکی و غزالی درباره توبه» نوشته محمدجواد شمس و فاطمه اصلی‌بیگی است که در شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۳،

در نشریه ادیان و عرفان منتشر شده است. این تحقیق با مقایسه رویکرد تجربی مکی و نگرش عقلانی غزالی، شکاف معرفتی میان دو مکتب فکری را آشکار می‌سازد و نشان می‌دهد که غزالی توبه را در چارچوب نظام اخلاقی - فلسفی تفسیر می‌کند، درحالی که مکی بر تجربه باطنی تأکید دارد.

۴. مقاله همایشی «بررسی تطبیقی توبه از منظر عرفا و متشرعان» نوشته ابوذر دهبواری و سیدمحمدحسین موسوی است که در سومین کنگره بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی علوم انسانی اسلامی، در سال ۱۳۹۵ منتشر شده است. این اثر به تحلیل تقابل نگرش‌های شرعی و عرفانی نسبت به توبه در متون قرون چهارم تا هفتم هجری می‌پردازد و نشان می‌دهد که فقها بر جنبه‌های حقوقی، مانند شرایط صحت، تمرکز دارند؛ در حالی که عرفا تحول وجودی را محور قرار می‌دهند.

۵. مقاله «بررسی تطبیقی توبه از نگاه خواجه عبدالله انصاری و یحیی بن یقوده» به قلم سیدعلی مستجاب‌الدعواتی و مجید صادقی حسن‌آبادی است که در دوره ۱۰، شماره ۲۰ نشریه پژوهشنامه مذاهب اسلامی، در سال ۱۴۰۲ منتشر شده است. این اثر به مقایسه جایگاه و تقسیم توبه از منظر این دو عارف پرداخته و نشان می‌دهد که خواجه عبدالله انصاری توبه را دومین منزل سلوکی و دارای سه درجه عامه، خاصه و خاص‌الخاص می‌داند؛ اما ابن‌یقوده، در قالب بیانی مبسوط و متأثر از منابع اسلامی، با تأکید بر بهره‌گیری از سه منبع عقل، کتاب و نقل، توبه کامل را حاصل چیرگی عقل بر شهوت و محاسبه نفس دانسته و آن را هفتمین باب از ابواب ده‌گانه منتهی به محبت الهی معرفی کرده است.

بر این اساس، تفاوت پژوهش حاضر با آثار یادشده در آن است که هیچ‌یک از آن‌ها به تحلیل و مقایسه تطبیقی توبه در دو مرجع علمی و عمومی مهم، یعنی دایرةالمعارف قرآن لیدن و دایرةالمعارف قرآن دفتر تبلیغات، نپرداخته‌اند.

۲. مفهوم‌شناسی

برای روشن‌تر شدن موضوع، در این بخش ابتدا مفهوم‌شناسی واژه توبه و سپس معنای لغوی و اصطلاحی دایرةالمعارف ارائه می‌شود تا زمینه لازم برای بررسی تطبیقی فراهم گردد.

۲-۱. توبه

واژه «توبه» در زبان عربی از ریشه «ت و ب» (تَابَ، يَتُوبُ، تَوْبًا، تَوْبَةً و مَتَابًا) گرفته شده است که معنای محوری و اصلی آن «بازگشت» و «رجوع» است. «تَابَ يَتُوبُ» را به معنای «رَجَعَ عَنْ ذَنْبِهِ»، یعنی «از گناه خود بازگشت»، آورده‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۱۳۸/۸؛ ازهری، ۱۴۲۱ق: ۲۳۶/۱۴؛ جوهری، ۱۴۰۴ق: ۹۱/۱). برخی نیز اصل واحد این ماده را «الرجوع» دانسته و بیان کرده‌اند که همه استعمالات و مشتقات این ریشه به همین معنای اصلی، یعنی بازگشت، بازمی‌گردد؛ ازاین‌رو، «از گناهش توبه کرد» یعنی «از آن بازگشت». همچنین، خداوند «تواب» است؛ یعنی با رحمت خویش به سوی بنده بازمی‌گردد و توبه او را می‌پذیرد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۳۵۷/۱).

در اصطلاح قرآنی، توبه به معنای «ترک گناه به نیکوترین شکل، و آن رساترین نوع پوزش‌خواهی است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۱۶۹/۱). راغب، شروط تحقق توبه را پشیمانی از گذشته (الندم علی ما سلف)، نیت بر عدم بازگشت به گناه و جبران آنچه از اعمال پیشین وجود داشته است، برمی‌شمرد (همان). وی همچنین به کاربرد دوگانه «توبه» در قرآن اشاره می‌کند و می‌نویسد که این واژه گاه برای بنده به کار می‌رود که به معنای بازگشت او به سوی خداست، و گاه برای خداوند استعمال می‌شود که به معنای بازگشت او به سوی بنده با رحمت و پذیرش است (همان).

۲-۲. دایرة المعارف

این واژه در لغت به کتابی اطلاق می‌شود که حاوی مجموع معارف انسانی، فرهنگ فنون و علوم، یا خلاصه‌ای قابل فهم از معارف بشری باشد (دهخدا، ۱۳۷۷ش: ۱۰۲۲۷/۷). برخی نیز گفته‌اند دایرةالمعارف «کتابی است که تمام لغات و اصطلاحات علمی و ادبی یک زبان به ترتیب حروف هجا در آن درج شده است» (عمید، ۱۳۸۹ش: ۵۰۵). همچنین گفته شده است: «کتابی که شامل لغات یک یا چند زبان و شرح آنهاست» (معین، ۱۳۸۶ش: ۱۱۷۶/۲). در اصطلاح، دایرةالمعارف یا دانش‌نامه،^۱ خلاصه‌ای مستند و قابل فهم از مجموع اطلاعات بشری - در همه رشته‌ها یا در رشته‌ای معین - است که به

۱. معادل انسیکلوپدیا (Encyclopaedia).

ترتیب الفبایی تنظیم شده باشد. دایرةالمعارف را «حاوی العلوم» و «فرهنگ علوم و فنون» نیز نامیده‌اند (ستوده، ۱۳۷۳ش: ۳۰۹).

۳. بررسی اجمالی مدخل توبه در دایرةالمعارف قرآن لیدن هلند

از آن‌جا که شناخت و مرور اجمالی مدخل یادشده در دو اثر مورد بحث، در تحلیل و بررسی مباحث این پژوهش تأثیر مستقیم دارد، در این بخش به معرفی اجمالی و مختصر مدخل «توبه» در دایرةالمعارف قرآن لیدن پرداخته می‌شود. این مدخل در جلد چهارم، در صفحات ۴۲۶ تا ۴۳۰ دایرةالمعارف پنج‌جلدی مذکور قرار دارد و محتوای اصلی آن، به استثنای بخش کتاب‌شناسی، شماره صفحات و سرصفحه‌ها و پاصفحه‌ها، شامل ۲۲۸۰ کلمه است. این جلد از دایرةالمعارف لیدن در سال ۲۰۰۴ میلادی منتشر شده است.

رویکرد اوری روبین بازتاب‌دهنده نوعی روش‌شناسی تاریخی - انتقادی است. او در پی توصیف و تحلیل پدیدارشناختی مفاهیم اسلامی است و ممکن است تغییرات یا تحولات تاریخی را برجسته سازد، بی‌آنکه لزوماً موضع کلامی خاصی را تأیید کند. بر این اساس، رویکرد وی تحلیلی بیرونی و آکادمیک از اسلام ارائه می‌دهد.

ساختار این مدخل به‌صورت تحلیلی و در قالب بخش‌های زبانی، تاریخی و تطبیقی سازمان‌دهی شده است. آنچه از بیان روبین به دست می‌آید، این است که: «مدخل توبه شامل بخشهایی در مورد تحلیل زبانشناختی، نمونه‌های تاریخی از قرآن و ارجاعات به ادبیات پس از قرآن مانند کتاب التواین ابن قدامه است» (Rubin, 2004: 4/430).

اوری روبین در مدخل «توبه» در دایرةالمعارف قرآن لیدن، از ۸ منبع متمایز استفاده کرده است که شامل کتاب‌هایی با عنوان‌های: الانوار بیضاوی؛ زاد ابن الجوزی؛ کتاب التواین ابن قدامه؛ توبه در سنت اسلامی اثر م. ایوب؛^۱ توبه اثر اف. ام. دنی؛^۲ توبه: دیدگاه مقایسه‌ای اثر لانهام؛^۳ توابون، کفاره و عاشورا اثر هاوتکینگ؛^۴ و اثر اوری روبین

1. M. Ayoub, Repentance in the Islamic tradition, in A. Etzioni and D.E. Carney (eds.),

2. F.M. Denny, Tawba, in ei x, 385

3. Repentance. A comparative perspective, Lanham, MD 1997- 96-121

4. G.R. Hawting, The tawwābūn, atonement and Āshūrā, in jsai i7.1994- 66 8.

با عنوان بین کتاب مقدس و قرآن، منتشر شده در پرینستون،^۱ می شود. از این آثار، سه مورد نخست از منابع اولیه اند و دیگر آثار در شمار منابع ثانویه قرار می گیرند.

۳-۱. نقد و بررسی منابع

از برجسته ترین نکات این مقاله، می توان به بیان آکادمیک آن و نیز هم راستایی آن با حوزه مطالعاتی نویسنده اشاره کرد؛ از این رو، می توان به نوع ادبیات این پژوهش نگاه مثبتی داشت. همچنین، تقسیم منابع به اولیه و ثانویه از دیگر نکات مثبت این مدخل است که استفاده از آن را برای خواننده آسان تر می کند. ممکن است بر روبین این اشکال وارد شود که او از منابع شیعی استفاده نکرده است؛ اما باید توجه داشت که به دلیل اکثریت اهل سنت در جهان اسلام و غلبه منابع آنان، دسترسی محققان غربی به این دسته از منابع بیشتر است و شاید عدم استفاده از منابع شیعی، ناشی از همین امر باشد، نه لزوماً از سر عناد یا دشمنی با شیعه. با این حال، از نظر تعداد منابع مورد استفاده، نویسنده تنها به ۸ اثر اکتفا کرده است که چندان قابل توجه به نظر نمی رسد.

۴. بررسی اجمالی مدخل توبه در دایرة المعارف علوم و معارف قرآن

درباره سال چاپ این مدخل اطلاعات دقیقی در دسترس نیست؛ اما به طور قطعی، انتشار آن پس از چاپ مدخل «توبه» در دایرة المعارف قرآن لیدن بوده است؛ زیرا دایرة المعارف علوم و معارف قرآن از سال ۱۳۷۰ شمسی آغاز شده و تاکنون ۱۷ جلد از آن منتشر شده است. درباره منابع مورد استفاده در این مدخل نیز باید گفت که در آن، از ۲۹ منبع متمایز استفاده شده است که از نظر کمی، حدود چهار برابر منابع به کار رفته در دایرة المعارف قرآن لیدن است. تمامی این منابع، کتاب های علمی کلاسیک و معاصر اسلامی هستند و شامل مقاله ژورنالی یا دیگر انواع نشریات نمی شوند. محتوای اصلی این مدخل، به استثنای بخش «منابع»، شماره صفحات و سرصفحه ها و پاصفحه ها، شامل ۲۰۹۰ کلمه در ۱۲ صفحه است.

1. U. Rubin, *Between Bible and Qur ān*, Princeton 1989.

ساختار این مدخل به صورت موضوعی و با تأکید بر فقه و کلام شیعی تنظیم شده است. برای مثال، می توان دید که «مدخل توبه شامل بخش هایی مانند تعریف اصطلاحی، وجوب توبه، شرایط پذیرش، آثار توبه، و توبه پیامبران و اولیا است، با استناد به تفاسیر شیعی و روایات اهل بیت». با توجه به این نکات، باید گفت ساختار دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن برای هدایت عملی مؤمنان شیعه مناسب است. البته این امر بدان معنا نیست که رسالت این دایرةالمعارف تنها به هدایت شیعیان اختصاص دارد؛ بلکه مخاطبان آن، همه ادیان و مذاهب موجود در جهان را نیز دربرمی گیرد.

۴-۱. نقد و بررسی منابع

بنابر آنچه از بررسی این مدخل به دست آمده است، می توان گفت مؤلف مدخل «توبه» در دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن، در استفاده از منابع متعدد، بسیار خوب عمل کرده است که این امر بیانگر غنای مطلوب این پژوهش است. از این رو، خواننده با مطالعه این متن، اطلاعات مناسبی درباره توبه به دست می آورد. دیگر نکته مثبت این مدخل، استفاده از منابع معتبر شیعه و اهل سنت است. نکته مهم تر آنکه، همان گونه که با بررسی، تحلیل و مقایسه منابع هر اثر می توان درباره میزان بی طرفی یا سوگیری آن داوری کرد، در این اثر نیز با توجه به منابع و ارزیابی آن ها، قوت پژوهش و سطح بالای علمی آن کاملاً آشکار می شود. زیرا در این اثر، با وجود آنکه توسط فردی شیعه مذهب و با حمایت، نظارت و برنامه ریزی مجموعه ای شیعی انجام شده است، به دلیل رعایت انصاف و حفظ فضای علمی و پژوهشی، از منابع اهل سنت نیز استفاده شده است.

افزون بر این، به منابعی استناد شده که مورد قبول اندیشمندان و علمای اهل سنت اند که از مهم ترین آن ها می توان به «التفسیر الکبیر» فخر رازی (م. ۶۰۶ق)، «تفسیر المنار» رشید رضا (م. ۱۳۵۴ق)، «التوبة والإنباء» ابن قیم الجوزیه (م. ۷۵۱ق)، «جامع البیان» طبری (م. ۳۱۰ق)، «الدر المنثور» سیوطی (م. ۹۱۱ق) و «روح المعانی» آلوسی (م. ۱۲۷۰ق) اشاره کرد. نکته مثبت دیگر در این اثر، استفاده از روایات معصومان علیهم السلام است که نشان دهنده اهتمام جدی نویسنده به این منبع معرفتی عظیم است.

بنابراین، با توجه به بررسی‌های پیشین، می‌توان منابع و ارجاعات در دو اثر یادشده را بدین‌گونه معرفی کرد:

جنبه مقایسه	دایرةالمعارف قرآن لیدن	دایرةالمعارف فرهنگ و علوم قرآن
نویسنده مدخل	اوری روبین ^۱	مهدی احمدپور
منابع اصلی (قرآن و حدیث)	- استناد به آیات متعدد قرآن (مثلاً: تحریم: ۸؛ بقره: ۳۷؛ آل عمران: ۸۹؛ نساء: ۱۷-۱۸؛ توبه: ۱۰۴، ۱۱۸؛ نصر: ۳). - اشاره به احادیث و روایات (مانند روایت یوم الحسرة در سوره مریم: ۳۹). ذکر سنن مربوط به صحابه پیامبر و زاهدان اولیه اسلامی.	- استناد به آیات متعدد قرآن (مثلاً: بقره: ۳۷). استناد به روایات ائمه و معصومین (مانند صحیفه سجّادیه). اشاره به روایات مختلف در مورد توبه.
منابع تفسیری	- بیضاوی، انوار؛ اشاره به تفاسیر مرتبط با آیات مورد بحث (هرچند نام مشخصی ذکر نشده اما استنباط می‌شود که از تفاسیر معتبر استفاده شده است).	- روح المعانی، آلوسی الدر المنثور، سیوطی مجمع البیان، طبرسی المیزان فی تفسیر القرآن، طباطبائی انوار درخشان، حسینی همدانی جامع البیان، طبری کنز الدقائق، قمی مشهدی نمونه، مکارم شیرازی حق البیقین، شبّر روان جاوید، میرزا محمد ثقفی تهرانی
منابع کلامی و فلسفی	- به طور مستقیم به منبع کلامی یا فلسفی خاصی اشاره نشده است، اما مباحث مرتبط با خداوند پذیرنده توبه و شرط ایمان (آل عمران: ۸۹) و رد توبه کافران (نساء: ۱۸) دارای جنبه‌های کلامی هستند.	- کشف‌المراد، علامة حلی شرح چهل حدیث، امام خمینی رحمته الله مباحث اصطلاحی متکلمان در تعریف توبه.

1. Uri Rubin

جنبه مقایسه	دایرةالمعارف قرآن لیدن	دایرةالمعارف فرهنگ و علوم قرآن
منابع فقهی	- مباحث مربوط به قصاص و دیه در سوره (۴): ۹۲ که به جنبه‌های فقهی اشاره دارد.	- اشاره ضمنی به احکام توبه و شرایط آن که جنبه فقهی دارد، اما منبع فقهی خاصی به جز منابع تفسیری که حاوی مباحث فقهی نیز هستند، نام برده نشده است.
منابع تاریخی و جغرافیایی	- ابن قتیبه، المعارف (مربوط به پیشینه و قصه‌های اقوام گذشته) طبری، تاریخ (احتمالاً برای جنام و قصه‌های مربوط به توبه).	- به طور مستقیم به منبع تاریخی یا جغرافیایی خاصی اشاره نشده است.
منابع لغوی	- ابن منظور، لسان العرب (مربوط به ریشه توبه به معنای بازگشت).	- لسان العرب، ابن منظور التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، مصطفوی (مربوط به معنای لغوی توبه).
منابع مستشرقان (در صورت وجود)	این مدخل در یک دایرةالمعارف با رویکرد شرق‌شناسانه تدوین شده است و در آن از پژوهش‌های غربی بهره گرفته شده است. از این رو، می‌توان گفت که در متن مدخل، به طور مستقیم در مباحث مربوط به توبه در تصوف و نیز در سنت شیعی، بازتابی از دستاوردهای پژوهش‌های غربی دیده می‌شود. این امر نشان‌دهنده بهره‌گیری از مطالعات غربی و غلبه رویکرد شرق‌شناسانه در تنظیم و تحلیل مطالب این مدخل است.	- در فهرست منابع این مدخل، به طور مستقیم به اثر خاصی از مستشرقان اشاره نشده است. با این حال، در فایله مقاله «مقایسه توبه» تصریح شده است که «به جهت رعایت انصاف و حفظ فضای پژوهشی و علمی، از منابع اهل سنت نیز استفاده شده است و نه تنها به این امر اکتفا نشده، بلکه به آثاری استناد شده که مورد قبول اندیشمندان و علمای اهل سنت نیز هست». این نکته بیانگر رویکردی گسترده و علمی در بهره‌گیری از منابع است.

جنبه مقایسه	دایرةالمعارف قرآن لیدن	دایرةالمعارف فرهنگ و علوم قرآن
سایر منابع (مانند ادبی، عرفانی، و...)	- ابن قدامه، کتاب التواین (برای ادبیات پساقرائی، قصه‌های عامیانه و شخصیت‌های مذهبی). اشاره به توبه در تصوّف و شیعه که به منابع عرفانی اشاره دارد.	- صحیفه سجادیه، علی بن الحسین (علیه السلام) (برای ادعیه و جنبه‌های عرفانی). غررالحکم و دررالکلم، آمدی نهج البلاغه، امام علی (علیه السلام) مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، منسوب به امام صادق (علیه السلام) میزان الحکمه، ری شهری فرهنگ نامه اخلاق، مهدی احمدپور (در فایل مقاله مقایسه توبه به آن اشاره شده است).
شیوه ارجاع‌دهی	- ارجاع‌دهی درون متنی به نام نویسنده و عنوان اثر یا شماره جلد / صفحه. فهرست منابع در پایان مدخل.	- ارجاع‌دهی درون متنی به شماره پاورقی. فهرست منابع در پایان مدخل.
کیفیت و دقت منابع	- بر اساس شهرت نویسنده و ماهیت دانشنامه لیدن، انتظار می‌رود منابع دقیق و معتبر باشند.	- بر اساس بخش «نقد و بررسی منابع» در فایل مقاله «مقایسه توبه»، آقای احمدپور در بهره‌گیری از منابع متعدد عملکرد مناسبی داشته است؛ امری که نشان‌دهنده غنای قابل توجه این مقاله است. از دیگر نکات مثبت این مدخل، استفاده از منابع معتبر شیعه و اهل سنت است. مجموعه این موارد حاکی از آن است که قوت پژوهش و سطح علمی آن به‌خوبی قابل مشاهده است.
میزان گستردگی و تنوع منابع	- دارای منابع متنوع شامل قرآن، حدیث، تفاسیر (اجمالی)، کتب تاریخی و لغت‌نامه، و همچنین پژوهش‌های معاصر غربی	- دارای منابع بسیار گسترده و متنوع شامل قرآن، تفاسیر شیعه و اهل سنت، منابع حدیثی، کلامی، فقهی، لغوی و عرفانی.

دایرةالمعارف قرآن لیدن	دایرةالمعارف قرآن لیدن	جنبه مقایسه
- رویکرد این اثر اسلامی است و در آن بر منابع شیعی تأکید شده است؛ بالاین حال، به منظور رعایت انصاف و حفظ فضای علمی و پژوهشی، از منابع اهل سنت نیز بهره گرفته شده است. افزون بر این، نویسنده به آثاری استناد کرده است که مورد قبول اندیشمندان و علمای اهل سنت نیز قرار دارد. این امر نشان دهنده رویکردی جامع‌نگر و علمی در جهت‌گیری و انتخاب منابع است.	- رویکرد شرق‌شناسانه و آکادمیک. استفاده از منابع اسلامی به همراه منابع غربی.	جهت‌گیری کلی منابع

۵. مقایسه تطبیقی مفاهیم و محتوای مدخل توبه در دو اثر مذکور

برای مقایسه مدخل «توبه» در این دو منبع، جنبه‌های مختلفی از جمله تعریف و ماهیت، واژگان مرتبط، وجوب و عمومیت، شرایط پذیرش، آثار و پیامدها، توبه پیامبران، مفهوم کفار، توبه نصوح، ساختار و سازمان‌دهی، جایگاه توبه در نظام فکری اسلام، روش‌شناسی، و نقاط قوت و ضعف هر منبع بررسی شده است. در هر بخش نیز شواهدی مستقیم از متن اصلی هر یک از منابع ارائه و تحلیل تطبیقی انجام می‌شود.

۵-۱. تعریف و ماهیت توبه

در دایرةالمعارف قرآن لیدن، توبه به عنوان «بازگشت»^۱ از گناه به سوی خدا تعریف شده است. این منبع بر جنبه‌های زبانی و تاریخی واژه «توبه» در قرآن تمرکز دارد و به بررسی تحول معنایی آن می‌پردازد. همچنین، این مفهوم با مفاهیم مشابه در ادیان ابراهیمی پیشین مقایسه شده است. اوری روین در این باره می‌نویسد: «توبه عموماً در قرآن به عنوان توبه شناخته می‌شود که اساساً به معنای بازگشت از گناه است؛ به‌عنوان

1. return

مثال، در آیه ۸ سوره لقمان خداوند از مؤمنان بازگشت خالصانه «توبه نصوح» را می‌خواهد و او آنها را وارد بهشت می‌کند» (Rubin. 2004: 4/426).

با توجه به این بیان، تأکید نویسنده بر ریشه‌شناسی واژه «توبه» و کاربرد آن در آیات قرآنی نشان‌دهنده رویکردی آکادمیک و زبان‌شناختی است که در پی فهم معنای اصلی این واژه و تحول آن در بستر تاریخی و دینی است.

در مقابل، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن توبه را به معنای بازگشت بنده از گناه به اطاعت خدا و نیز بازگشت خدا به بنده از طریق پذیرش یا توفیق به توبه تعریف می‌کند. در این منبع، توبه به عنوان فرآیندی عملی و اخلاقی با شروط مشخص معرفی می‌شود که ریشه در تعالیم فقهی و اخلاقی شیعه دارد. مهدی احمدپور در این باره می‌نویسد: «توبه بر اساس لغت اگر با حرف «إلی» متعدی شود، به معنای بازگشت بنده از گناه به اطاعت خداوند است و چنانچه با حرف «علی» متعدی گردد، به معنای بازگشت خدا به سوی بنده به یکی از این دو صورت است: ۱. موفق کردن عبد به توبه؛ ۲. قبول توبه وی» (احمدپور، ۱۳۹۱ش: ۵۰/۹).

این تعریف با تأکید بر جنبه‌های عملی و دوسویه بودن توبه - یعنی بازگشت بنده و بازگشت خداوند - رویکردی تربیتی و هدایتی را دنبال می‌کند که برای مخاطبان مؤمن، به‌ویژه در سنت شیعی، کاربردی است.

در مقایسه این دو اثر می‌توان گفت دایرةالمعارف قرآن لیدن مفهوم توبه را از منظر زبانی و تاریخی و در چارچوب متون قرآنی و مقایسه‌های بین‌ادیانی بررسی می‌کند؛ در حالی که دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن آن را به عنوان برنامه‌ای عملی و اخلاقی با شروط مشخص و با تکیه بر فقه و اخلاق شیعی تعریف می‌کند. با این حال، هر دو منبع بر مفهوم «بازگشت» به عنوان هسته اصلی معنای توبه تأکید دارند، هرچند زاویه دید و هدف آن‌ها متفاوت است.

۲-۵. واژگان مرتبط

دایرةالمعارف قرآن لیدن به برخی واژگان مرتبط با توبه، مانند «انابه» و «تواب»، پرداخته و کاربرد آن‌ها را در قرآن تحلیل کرده است. این بررسی با تمرکز بر کاربرد قرآنی واژگان و

تحلیل دوسویه بودن آن‌ها، به جنبه‌های الهیاتی و انسانی توبه توجه دارد (Rubin 2004: 4/426). در مقابل، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن واژگان مرتبطی مانند «اُوبه»، «انابه»، «تقوا» و «استغفار» را بررسی کرده و تفاوت‌های معنایی میان آن‌ها را توضیح می‌دهد. نویسنده در این باره می‌نویسد: «توبه و واژه‌های اُوبه، انابه، تقوا و استغفار معنایی نزدیک به یکدیگر دارند و در عین حال میان آن‌ها تفاوت‌هایی نیز وجود دارد؛ «اُوبه» به معنای مطلق بازگشتن به اصل و مرجع است» (احمدپور، ۱۳۹۱ ش: ۵۰/۹).

بر اساس این بیان، روشن می‌شود که نویسنده با تفکیک معنایی این واژگان، رویکردی لغوی و فقهی را دنبال می‌کند که در جهت روشن‌سازی مفاهیم برای مخاطب است. در نتیجه، دایرةالمعارف قرآن لیدن تحلیلی زبانی و قرآنی ارائه می‌دهد و بر کاربرد واژگان در متن قرآن تمرکز دارد؛ در حالی که دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن با نگاهی شیعی به تمایزات معنایی و کاربرد عملی این واژگان می‌پردازد. با وجود تفاوت در عمق و جهت‌گیری تحلیل، هر دو منبع به بررسی واژگان مرتبط با توبه توجه نشان داده‌اند.

۳-۵. وجوب و عمومیت توبه

دایرةالمعارف قرآن لیدن توبه را وظیفه‌ای عمومی و مستمر برای همه انسان‌ها، از جمله مؤمنان و حتی پیامبران، می‌داند و بر استمرار آن تأکید می‌کند. روبین در این باره می‌نویسد: «توبه مؤمنان همچنین در موارد جرائم غیر عمد پذیرفته می‌شود (نساء: ۱۷؛ انعام: ۵۴؛ نحل: ۱۱۹). به طور کلی، توبه مؤمن حالتی مداوم از خودآزمایی و بهبود محسوب می‌شود» (Rubin, 2004: 4/42۷). از این بیان برمی‌آید که نویسنده توبه را فرآیندی مستمر در مسیر خودسازی می‌داند که به گناه خاصی محدود نیست.

در مقابل، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن توبه را برای همه مکلفان واجب می‌داند، اما وجوب آن را با توجه به نوع گناه (کبیره یا صغیره) تحلیل می‌کند. در این باره آمده است: «آیا توبه از هر گناهی واجب است؟ بیشتر محققان بر این عقیده‌اند که توبه تنها از گناهان کبیره و نیز از گناهان صغیره در صورتی که بر اثر عواملی مانند کوچک شمردن گناه، تکرار یا اظهار آن و مانند آن حکم کبیره یابند واجب است؛ ولی

توبه از دیگر گناهان صغیره به شرط اجتناب از کبایر واجب نیست، زیرا اجتناب از گناهان کبیره سبب بخشیده شدن گناهان صغیره است: ﴿إِنْ تَحْتَبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ...﴾ (نساء: ۳۱) (احمدپور، ۱۳۹۱ ش: ۵۱/۹).

در این دیدگاه، با رویکردی فقهی، شرایط وجوب توبه با توجه به نوع گناه مشخص شده است. در مجموع، می‌توان گفت اوری روبین بر عمومیت و استمرار توبه بدون تفکیک نوع گناه تأکید دارد، در حالی که احمدپور با رویکردی فقهی، وجوب توبه را در چارچوب شرایط خاصی تحلیل می‌کند. با این حال، هر دو منبع توبه را وظیفه‌ای الهی برای انسان می‌دانند.

۴-۵. شرایط پذیرش توبه

در دایرةالمعارف قرآن لیدن، پذیرش توبه به صداقت توبه‌کننده و انجام آن پیش از مرگ وابسته دانسته شده است. در این باره آمده است: «با این حال توبه تنها تا زمانی پذیرفته می‌شود که شخص مؤمن باقی بماند. توبه کافرانی که تا آخرین لحظه زندگی به تعویق افتاده باشد، محکوم به رد است (نساء: ۱۸)» (Rubin, 2004: 4/42۷). در این بیان، شرایط پذیرش توبه با ایمان و زمان حیات مرتبط دانسته شده و بر جنبه الهیاتی آن تأکید شده است.

در دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن، شرایط پذیرش توبه شامل ندامت، ترک گناه، عزم بر عدم بازگشت و جبران حقوق دانسته شده و با استناد به آیات قرآن توضیح داده شده است. احمدپور در این باره می‌نویسد: «برخی از مفسران به استناد آیات ۱۷-۱۸ نساء، با احترازی دانستن دو قید «بِجَهَالَةٍ» و «ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ»، پذیرش توبه را در گرو دو شرط دانسته‌اند: ۱. گناه کردن از روی جهالت باشد نه از روی عناد و استکبار. ۲. پیش از فرا رسیدن زمان مرگ باشد» (احمدپور، ۱۳۹۱ ش: ۵۴/۹).

در این جا نویسنده با استناد به تفاسیر شیعی، شرایط عملی و فقهی پذیرش توبه را بیان می‌کند. در نتیجه، دایرةالمعارف قرآن لیدن پذیرش توبه را به باقی ماندن بر ایمان مرتبط می‌داند، در حالی که دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن آن را مشروط به شرایطی همچون جهالت در ارتکاب گناه و انجام توبه پیش از مرگ می‌داند. با این حال، هر دو منبع بر اهمیت زمان حیات و نیت صادقانه در پذیرش توبه تأکید دارند.

۵-۵. آثار و پیامدهای توبه

در دایرةالمعارف قرآن لیدن، از جمله آثار توبه، بخشش الهی و تبدیل سیئات به حسنات دانسته شده است. روبین می نویسد: «در آیه ۷۰ سوره فرقان آمده است که کسانی که توبه کنند و ایمان بیاورند و عمل صالح انجام دهند، خداوند اعمال بد آنان را به حسنات تبدیل می کند» (Rubin, 2004: 4/426).

در این بیان، آثار توبه به رحمت الهی و تحول معنوی انسان مرتبط دانسته شده است. در مقابل، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن دامنه گسترده تری از آثار دنیوی و اخروی توبه را برمی شمارد؛ از جمله تبدیل سیئات به حسنات، رهایی از لعنت الهی، برخورداری از هدایت و رحمت خداوند، بهره مندی از استغفار حاملان عرش، محبوب خدا شدن، بهره مندی از نعمت های بهشتی و ورود به بهشت. احمدپور در این باره نمونه هایی از آیات قرآن را ذکر می کند، از جمله: تبدیل سیئات به حسنات (فرقان: ۷۰)، رهایی از لعنت الهی و برخورداری از رحمت خداوند (آل عمران: ۸۶ - ۸۹)، استغفار حاملان عرش برای مؤمنان توبه کننده (غافر: ۷)، محبوب خدا شدن ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَّابِينَ﴾ (بقره: ۲۲۲)، و ورود به بهشت (مریم: ۶۰) (احمدپور، ۱۳۹۱ش: ۵۵/۹-۵۶).

همچنین در این مدخل به برخی آثار فقهی توبه نیز اشاره شده است؛ از جمله سقوط سود ربوی در صورت توبه از رباخواری (بقره: ۲۷۹)، پذیرش دوباره شهادت در صورت توبه از قذف (نور: ۴ - ۵)، قطع کیفر عاملان فحشاء در صورت توبه و اصلاح (نساء: ۱۶) و سقوط مجازات محاربان در صورت توبه پیش از دستگیری (مائده: ۳۳ - ۳۴) (همان).

بر این اساس، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن دامنه گسترده تری از آثار توبه را بیان می کند، در حالی که دایرةالمعارف قرآن لیدن بیشتر بر بخشش الهی و تبدیل سیئات به حسنات تمرکز دارد؛ با این حال، هر دو منبع به تبدیل سیئات به حسنات به عنوان یکی از نتایج توبه اشاره کرده اند.

۵-۶. توبه پیامبران و اولیای الهی

دایرةالمعارف قرآن لیدن توبه پیامبران را الگویی برای خوداصلاحی مؤمنان می داند. روبین در این باره می نویسد: «در مورد ابراهیم و اسماعیل، هیچ گناهی در قرآن ذکر نشده که

خداوند مجبور به بخشش آنها شده باشد. با این وجود، آنها در آیه ۱۲۸ سوره بقره از خداوند درخواست می‌کنند که توبه‌شان را بپذیرد: ﴿وَتُوبْ عَلَيْنَا﴾ (Rubin. 2004: 4/42). از این بیان چنین برمی‌آید که توبه پیامبران نه به معنای بازگشت از گناه، بلکه به عنوان نمونه‌ای از فروتنی و بازگشت به سوی خدا برای مؤمنان مطرح شده است.

در دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن، توبه پیامبران از یک سو در چارچوب اصل عصمت تفسیر شده و از سوی دیگر به عنوان نشانه‌ای از کمال‌جویی و رشد معنوی مطرح می‌شود. احمدپور در این باره می‌نویسد: «هدف توبه پاک شدن روح از آلودگی گناهان است؛ پس توبه پیامبران و اولیای الهی که از گناه پیراسته‌اند برای چیست؟ پاسخ این است که انتظارات از هرکس به شأن و مرتبه، امکانات و توانایی‌های او بستگی دارد» (احمدپور، ۱۳۹۱ش: ۵۶/۹).

وی در ادامه می‌افزاید: «از سوی دیگر، توبه که همان پشیمانی و انقطاع از گناه است، جز با نابودی ریشه‌های ارتکاب گناه، مانند صفات ناپسند نفسانی، جهل و نادانی و غفلت، تحقق نمی‌یابد؛ و از آنجا که انسان حتی اگر گناهی هم نکرده باشد، هیچ‌گاه از زمینه‌های لغزش خالی نیست، وجوب توبه نه تنها عمومی بلکه دائمی است... در برخی موارد، مانند توبه از غفلت، توبه شرط لازم برای رشد و نزدیکی بیشتر به خداوند است» (همان: ۵۶/۹-۵۷). بر این اساس، دایرةالمعارف قرآن لیدن بر جنبه الگویی توبه پیامبران تأکید دارد، در حالی که دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن آن را در چارچوب عصمت و کمال‌جویی تحلیل می‌کند. با این حال، هر دو منبع توبه پیامبران را عملی معنوی و مثبت تلقی می‌کنند.

۷-۵. مفهوم کفاره

با توجه به ارتباط کفاره با توبه و بازگشت از گناه، نویسنده مدخل در دایرةالمعارف قرآن لیدن به این مفهوم پرداخته و آن را نوعی جبران گناه در موارد خاص، مانند قتل غیرعمد، دانسته است. روبین در این باره می‌نویسد: «در آیه ۹۲ سوره نساء، از مسلمانانی که مرتکب قتل غیرعمد شده‌اند خواسته شده است که وظایفی از جمله پرداخت دیه را انجام دهند که برای کسب توبه خداوند بر او واجب شده است» (Rubin. 2004: 4/426).

در این بیان، کفاره به عنوان نوعی عمل جبرانی در چارچوب احکام قرآنی معرفی شده است. در مقابل، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن به طور مستقل به بحث کفاره پرداخته است؛ با این حال، برخی اعمال ریاضتی و تلاش‌های عملی را از شرایط کمال توبه دانسته است. احمدپور در این باره می‌نویسد: «شرایطی نیز برای کمال توبه هست؛ مانند اینکه زحمت طاعت را به خود بچشانند، چنان که لذت گناه را چشیده است» (احمدپور، ۱۳۹۱ش: ۵۵/۹).

بر این اساس، می‌توان گفت نویسنده در اینجا نوعی جبران عملی را در قالب ریاضت‌های عبادی و اخلاقی مطرح کرده است. در نتیجه، دایرةالمعارف قرآن لیدن به طور مستقل به مفهوم کفاره پرداخته و آن را با جبران گناه در موارد خاص مرتبط می‌داند؛ در حالی که دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن به صورت مستقل به این بحث نمی‌پردازد، بلکه آن را در قالب ریاضت‌های عملی و شرایط کمال توبه مطرح می‌کند. با این حال، در هر دو اثر به نوعی به مسئله جبران گناه اشاره شده است.

۸-۵. توبه نصوح

یکی از برترین اقسام توبه، «توبه نصوح» است. از این نوع توبه در آیه ۸ سوره تحریم یاد شده و به طور خلاصه به معنای توبه‌ای خالصانه و صادقانه است؛ به گونه‌ای که بنده پس از آن دیگر به سوی گناه بازنگردد. برای این نوع توبه شرایطی ذکر شده است که به طور خلاصه عبارت‌اند از: ترک فوری گناه، ندامت و پشیمانی، عزم جدی بر عدم بازگشت و جبران حقوق دیگران. شرح تفصیلی این شروط در این مجال نمی‌گنجد و پرداختن به آن ما را از هدف اصلی تحقیق دور می‌کند.

دایرةالمعارف قرآن لیدن، توبه نصوح را به طور ساده «بازگشت صادقانه» تعریف می‌کند و تنها به آیه ۸ سوره تحریم استناد می‌کند که در آن خداوند از مؤمنان چنین بازگشتی را خواسته است. از این رو، در این منبع، توبه نصوح صرفاً به عنوان بازگشتی صادقانه و خالصانه مطرح شده و توضیحی فراتر از بیان قرآنی درباره آن ارائه نشده است (Rubin. 2004: 4/426).

در مقابل، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن دو احتمال در معنای توبه نصوح بیان می‌کند:

۱. از آنجا که «نُصَح» در لغت عرب به معنای خالص بودن است، توبه نصوح توبه‌ای است که تنها برای رضای خداوند انجام می‌گیرد و از هر انگیزه دیگری پیراسته و خالص است.

۲. از آنجا که «نُصَح» در لغت به معنای دوختن نیز آمده است، توبه نصوح توبه‌ای است که دین انسان را - که بر اثر گناه همچون پارچه‌ای پاره شده است - ترمیم و اصلاح می‌کند.

در روایات نیز توبه نصوح با تعابیر گوناگون معرفی شده که همگی بیانگر استحکام و استواری این نوع توبه‌اند؛ از جمله روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که بر اساس آن، توبه نصوح آن است که انسان توبه کند و هرگز به گناه بازنگردد؛ همان گونه که شیر هرگز به پستان باز نمی‌گردد (احمدپور، ۱۳۹۱ ش: ۵۷/۹).

بر این اساس، می‌توان گفت دایرة المعارف قرآن لیدن در بیان توبه نصوح رویکردی مختصر و توصیفی دارد، در حالی که دایرة المعارف علوم و معارف قرآن با ارائه تفسیرهای متنوع، تبیینی گسترده‌تر و کاربردی‌تر ارائه می‌دهد.

۹-۵. جایگاه توبه در اندیشه اسلامی

دایرة المعارف قرآن لیدن توبه را در پرتو رحمت الهی و اختیار انسان تحلیل می‌کند. نویسنده در این باره می‌نویسد: «وابستگی متقابل بین رحمت الهی و توبه انسان در آیه ۳۹ سوره مائده به صراحت آمده است: هر که پس از گنااهش بازگردد و خود را اصلاح کند، قطعاً خدا به سوی او باز می‌گردد ﴿يَتُوبُ عَلَيْهِ﴾» (Rubin, 2004: 4/429). از این بیان برمی‌آید که نویسنده بر رابطه دوسویه میان خداوند و انسان در فرآیند توبه تأکید دارد.

در مقابل، دایرة المعارف علوم و معارف قرآن توبه را عامل پاک‌ی روح از آلودگی‌های نفسانی می‌داند. برای نمونه، احمدپور می‌نویسد: «هدف توبه پاک شدن روح از آلودگی گناهان است» (احمدپور، ۱۳۹۱ ش: ۵۷/۹). این بیان نشان می‌دهد که نویسنده توبه را در چارچوب نظام فکری شیعی و با تأکید بر جنبه‌های تربیتی و اخلاقی آن تبیین می‌کند. بنابراین، دایرة المعارف قرآن لیدن بر رابطه مستقیم میان خدا و بنده تأکید دارد، در حالی که دایرة المعارف علوم و معارف قرآن بر پاک شدن روح انسان از آلودگی

گناهان تأکید می‌کند؛ با این حال، هر دو منبع توبه را با رحمت الهی مرتبط می‌دانند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دایرةالمعارف قرآن لیدن، به‌عنوان منبعی علمی در حوزه مطالعات غربی قرآن با رویکرد تاریخی - انتقادی، مفهوم توبه را از منظری چندوجهی بررسی می‌کند. این اثر بر تحلیل زبانی واژه «توبه» در قرآن، ریشه‌شناسی آن در زبان‌های سامی مانند عربی و عبری، و تحولات معنایی آن در طول تاریخ تمرکز دارد. همچنین، با رویکردی تطبیقی، مفهوم توبه در ادیان ابراهیمی - اسلام، یهودیت و مسیحیت - را مقایسه کرده و جایگاه آن را در سنت‌های دینی مختلف تبیین می‌کند. بهره‌گیری از منابع متنوع، از جمله متون کهن و مطالعات زبان‌شناختی، از ویژگی‌های علمی این دانشنامه به شمار می‌آید؛ هرچند توجه کمتری به جنبه‌های عملی و تربیتی توبه دارد.

در مقابل، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن با رویکردی متأثر از تعالیم شیعی، توبه را به‌عنوان فرآیندی عملی، اخلاقی و عرفانی در چارچوب زندگی دینی تبیین می‌کند. در این اثر، بر شرایط پذیرش توبه - مانند پشیمانی، تصمیم بر ترک گناه و جبران حقوق تضییع شده - و نیز آثار آن در دنیا و آخرت و نقش آن در تهذیب نفس تأکید شده است. همچنین با استناد به منابع معتبر شیعی و سنی، از جمله تفاسیر مهم، احادیث نبوی و روایات ائمه علیهم‌السلام و آثار اخلاقی، تلاش شده است راهنمایی‌هایی عملی و کاربردی برای مخاطبان ارائه شود.

در مجموع، هر دو دانشنامه بر «بازگشت» به‌عنوان جوهره اصلی مفهوم توبه تأکید دارند، اما از منظر روش‌شناسی و زاویه دید متفاوتی به این مفهوم می‌نگرند. دایرةالمعارف قرآن لیدن با رویکردی تاریخی - انتقادی و تحلیلی، توبه را در بستر تحولات زبانی، تاریخی و فرهنگی بررسی می‌کند؛ در حالی که دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن با رویکردی فقهی - اخلاقی و تربیتی، آن را به‌عنوان ابزاری برای اصلاح فرد و جامعه در چارچوب تعالیم اسلامی معرفی می‌کند.

از این‌رو، می‌توان گفت نقطه قوت دایرةالمعارف قرآن لیدن در تحلیل تاریخی و

زبانی و نیز توجه به مقایسه‌های بین‌ادیانی است، هرچند کم‌توجهی به منابع شیعی و تفاسیر روایی و نیز فقدان رویکرد عملی برای هدایت مؤمنان از کاستی‌های آن به شمار می‌آید. در مقابل، دایرةالمعارف علوم و معارف قرآن با تکیه بر منابع اصیل شیعی و ارائه تحلیل‌های فقهی و اخلاقی، تصویری کاربردی‌تر از توبه در زندگی دینی ارائه می‌دهد؛ هرچند تمرکز آن بر دیدگاه شیعی و کم‌توجهی به تحلیل تاریخی و مقایسه‌های بین‌ادیانی از محدودیت‌های آن محسوب می‌شود.

فهرست منابع

کتاب‌ها

- قرآن کریم

۱. ابن فارس، احمد، (۱۴۰۴ق)، مقایس اللغة، قم: مکتب الإعلام الاسلامی مرکز النشر.
۲. ازهری، محمد بن احمد، (۱۴۲۱ق)، تهذیب اللغة، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳. الجوهري، اسماعیل بن حماد، (۱۴۰۴ق)، الصحاح، بیروت: دارالعلم للملایین، سوم.
۴. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷ش)، لغتنامه دهخدا، تهران: موسسه انتشارات چاپ دانشگاه تهران، دوم.
۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، المفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالشامیه.
۶. ستوده، غلامرضا، (۱۳۷۳ش)، مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، تهران: سمت، سوم.
۷. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۰۸ق)، مجمع البیان، بیروت: دار المعرفة، دوم.
۸. عمید، حسن، (۱۳۸۹ش)، فرهنگ عمید، تهران: راه رشد.
۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۰۹ق)، العین، قم: موسسه دارالهجرة، دوم.
۱۰. مرکز فرهنگ و معارف علوم قرآن، احمدپور، (۱۳۹۱ش)، مدخل توبه، قم: بوستان کتاب.
۱۱. معین، محمد، (۱۳۸۶ش)، فرهنگ معین، تهران: چاپ نوین، چهارم.

مقالات

۱. فلاح، ابراهیم و سیده صفیه میرحسینی، (۱۳۹۰ش)، «بررسی تطبیقی توبه در قرآن و اوستا»، نشریه مطالعات قرآنی (فدک سبزواران)، ۸، ۱۴۴-۱۲۹.
۲. اصلی بیگی، فاطمه و محمدجواد شمس و مجید ملایوسفی، (۱۴۰۳ش)، «بررسی تطبیقی دیدگاه‌های ابوطالب مکی و غزالی درباره توبه»، مجله ادیان و عرفان، ۵۷ (۲)، ۴۴۷-۴۲۹.
۳. دھواری، ابوذر و سید محمد حسین موسوی، (۱۳۹۵ش)، «بررسی تطبیقی توبه از منظر عرفا و متشرعان»، سومین کنگره بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی علوم انسانی اسلامی، گرگان.
۴. مستجاب الدّعواتی، سید علی و مجید صادقی حسن‌آبادی، (۱۴۰۲ش)، «بررسی تطبیقی توبه از نگاه خواجه عبدالله انصاری و یحیی بن یقوده»، نشریه مذهب/سلامی، ۱۰ (۲۰)، ۳۵۷-۳۸۶.

پایان نامه‌ها

۱. عظیمی، زهرا، بررسی تطبیقی توبه در قرآن و تورات با تکیه بر جایگاه توبه، شرایط و اقسام، استاد راهنما: کیوان احسانی، ۱۳۹۳ش، وزارت علوم تحقیقات و فناوری، دانشگاه اراک، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

منابع لاتین

1. Rubin, Uri. Encyclopaedia of the Qurān. Repentance and Penance. Leiden – Boston :Brill 2004.